

ГОСТИННІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ХІХ СТ.

Розглядаються соціально-культурні трансформації на теренах Російської імперії протягом ХІХ ст., визначається їх вплив на гостинність різних верств українського суспільства.

Ключові слова: соціально-культурні трансформації, модернізація, гостинність, нові соціальні верстви, інтелігенція, заклади гостинності.

Рассматриваются социально-культурные трансформации на территории Российской империи ХІХ в., определяется их влияние на гостеприимство разных слоёв украинского общества.

Ключевые слова: социально-культурные трансформации, модернизация, гостеприимство, новые социальные слои, интеллигенция, заведения гостеприимства.

The article deals with the socio-cultural transformations on territory of Russian empire in the ХІХ. and determined their impact on the hospitality of the different layers of the Ukrainian society.

Key words: socio-cultural transformation, modernization, hospitality, new social strata, intellectuals, hospitality establishments.

Актуальність. Об'єктивна необхідність трансформації різних сфер суспільного життя в Україні на зламі тисячоліть зумовлена економічно неефективністю, політичною нестабільністю, соціальною маргіналізацією, моральною деградацією, зниженням рівня соціального життя, культурних та дозвіллевих потреб, а, відтак, і стандартів обслуговування в індустрії гостинності. Це у свою чергу потребує самовизначення вітчизняного соціуму в глобалізованому світі і розробки стратегії переходу до високотехнологічної економіки та соціально-орієнтованої моделі організації суспільної життєдіяльності, який супроводжуватиметься різномасштабними суперечливими трансформаціями, що викликають неоднозначні оцінки та судження.

Трансформація суспільства, як зазначає автор теорії трансформаційного процесу, російська вчена Т.І.Заславська, є цілісним процесом, в його основі реальні зв'язки і протиріччя соціального життя, соціальний механізм, який містить суб'єкти, що ініціюють соціально-культурні трансформації в суспільстві, їх зміст і соціальні дії, взаємозв'язок із масовими процесами [8].

Теорія трансформаційного процесу охоплює всі ці реальні взаємозв'язки, їх передбачувані і непередбачувані результати та наслідки, відкриває нові перспективи для теоретичних узагальнень та емпіричних проєкцій означених процесів, зокрема виявлення їх впливу на гостинність як соціокультурне явище, з'ясування ефективності функціонування інституту гостинності на основі впровадження інноваційних технологій, його здатності забезпечувати високі

стандарти послуг в індустрії гостинності. При цьому кожна держава прагне мінімізувати негативні тенденції, подолати суперечності завдяки пошуку такої моделі трансформації, яка б найповніше відповідала національній специфіці та зважала на власний історичний досвід перебігу таких процесів. Саме цим зумовлена необхідність системного аналізу соціокультурних трансформацій, які відбувалися на теренах Російської імперії впродовж XIX ст.

Історик, етнограф кінця XIX ст. О. Я. Єфименко висвітлював суперечливість відносин між кріпаками-хлопами і магнатами на Правобережній Україні, «котрі були єдиними і всемогутніми вершителями долі українського селянства» [7, с. 25].

Непересічне значення для вивчення трансформаційних процесів на Правобережній Україні в період між повстанням 1830-31 рр. та реформою 1861 р. має дослідження французького історика Д. Бовуа. На широкому тлі соціально-економічної історії краю він виокремив питання міжетнічних стосунків у тріоді: українці — поляки — росіяни [4].

Цінними джерелами кінця XVIII — початку XIX ст. є історичні, етнографічні, а також статистичні праці, наприклад «Статистическое описание Киевской Губернии», де подається чисельність різних станів та класів Київської губернії: духовництва, дворянства, торгово-промислового стану, поміщицьких селян, «різних вільних сільських класів»; огляд «деяких особливих класів народонаселення». Описується їх домашній побут житло, одяг, їжа. Оскільки дослідження відбувалося з 1845 по 1850 р., то більшість відомостей стосується 1845 р., однак є також інформація щодо пізнішого часу, які тією чи іншою мірою ці матеріали відображають гостинність різних верств [16].

У працях О. І. Барановича і В. О. Маркіної описується соціально-економічний розвиток та особливості функціонування великих магнатських маєтків Правобережної України. Акцентує на опосередкованій експлуатації поміщиками селян, здійснення узагальнення щодо управління маєтками [2; 12].

Детально розглянуто питання соціально-економічних відносин у поміщицьких володіннях на Правобережній Україні першої половини XIX ст. в монографії дослідника історії України XVIII–XIX ст. І. О. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.». Зокрема, автор розкрив поняття «панщини», розглянув питання щодо економічної залежності селянства, висвітлив діяльність панських маєтків [6].

У фундаментальному двотомному дослідженні «Історія українського селянства» науковців Інституту історії України НАН України декілька розділів першого тому присвячені осмисленню проблем українського селянства в часи соціокультурних трансформацій XVII–XIX ст. [9, с. 245–468].

Попри наявність значного доробку наукової літератури, в якому розглядаються трансформаційні процеси на вітчизняних теренах в XIX ст., питання гостинності, вплив на неї цих процесів недостатньо проаналізовані.

Мета статті — проаналізувати соціально-культурні трансформації XIX ст. та виявити їх вплив на гостинність різних верств українського суспільства.

Соціально-культурні трансформації, що відбувалися на вітчизняних теренах протягом XIX ст., засвідчили перехід від аграрного до індустріального, від традиційного до сучасного, модерного, суспільства. Норми адміністративно — правового регулювання, принципи й настанови, що сформувалися в до-індустріальну епоху, дедалі більшою мірою виявляли свою неадекватність реаліям модерного суспільства, ознаки якого починали спостерігатися вже на межі XVIII–XIX ст.

Трансформації на інституційно-правовому рівні змінювали інститути традиційного суспільства і закладали юридично-правові норми, відповідні новому суспільству. Нормативно-правове забезпечення індивідуальної свободи окремого індивіда підвищувало його активність, надавало нових можливостей для трудової діяльності і таким чином сприяло професійній самореалізації. Це у свою чергу зумовило динамічні зміни в соціальній структурі, появу не лише нових соціальних верств, а й об'єднання окремих індивідів в групи для забезпечення або збереження своїх індивідуальних прав і свобод. Саме ці нові соціальні верстви відображають зміни в суспільстві і стають носіями інновацій, зокрема й у сфері гостинності.

Варто зауважити, що в дореформений період управління здійснювалося згідно з потребами кріпосницької системи господарювання, де центральною фігурою був поміщик, що зосереджував економічну, політичну та адміністративно-судову владу над селянами. Сільське господарство у формі панщини було основною сферою товарного виробництва. Проте в кожному з трьох регіонів етнічних українських земель, що входили до складу Російської імперії, поміщицьке господарство мало специфічні ознаки. На Правобережжі його основу становило велике магнатське землеволодіння, на Лівобережжі — козацько-старшинське, оскільки це історична територія колишньої Гетьманщини, де провідною верствою була козацька старшина, нащадки якої свого часу отримали тут земельні володіння. На півдні України поряд з поміщиками з центральних російських губерній землею володіли іноземні колоністи. Товаризація великих поміщицьких господарств відбувалася швидкими темпами, і ці останні за кількістю реалізованої сільськогосподарської продукції та сировини домінували на внутрішньому й зовнішньому ринках. До товарно-грошових відносин почали долучати середні господарства, але невеликі поміщицькі господарства продовжували зберігати натуральний характер і були недостатньо пов'язані з ринком.

У 40-і рр. XIX ст. капітал починає проникати в таку найпоширенішу в Україні галузь промисловості, як цукрова, що була монополією поміщиків, Капіталістичні підприємства тут організуються завдяки орендуванню цукрових заводів або будівництву нових цукроварень з використанням останніх технічних інновацій. Однак розвиток товарного землеробства стримували феодально-кріпосницькі відносини: панщинна система господарства, феодальна рента, залежність селянина від поміщика і держави. Незважаючи на наявність таких тенденцій, поміщики на середину XIX ст. залишалися провідною верствою, «становим хребтом» Російської імперії, про що свідчить «Статистическое описание Киевской Губернии», що вийшло друком у 1852 р. «Поміщики є найбагатшим та найзабезпеченішим класом місцевого населення. У їхньому володінні більше трьох чвертей усієї площини губернії й більше двох третин її населення» [16, с. 201].

У другій половині XIX ст. відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності. Згідно з Положенням 19 лютого 1861 р., ліквідувалося кріпосне право, селяни здобули особисту незалежність від поміщиків. Водночас за поміщиками зберігалося право власності на всю землю, що розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування. Аграрні відносини в Російській імперії ставали ринковими. Від ефективності управління маєтком залежали побут поміщиків, утримування садиби, можливість запрошення гостей і організація їх прийомів. У зв'язку з цим надання в оренду землі, що мало місце в першій половині XIX ст., поступається її продажу повністю або частково. Унаслідок подібних процесів земельні поділи потрапляли до рук «нових багатіїв», серед яких було немало представників інших станів — купців, міщан, селян, підприємців, торговельної буржуазії. Як зазначає український історик Сарбей В. Г., у Наддніпрянській Україні поміщиків разом із членами родин налічувалося тоді 275 тис. осіб. Три його чверті під час проведення реформ 60-х — 70-х рр. у зв'язку з боргами розпродували свої землі (здебільшого заможним селянам) і переїжджали на постійне місце проживання до міст, поповнюючи лави чиновництва та різних прошарків інтелігенції. І все-таки наприкінці XIX ст. на один поміщицький маєток в середньому припадало 334 десятини, а на один селянський двір — 6,5 десятини [14]. Це засвідчує їх суттєву роль в економічній сфері життєдіяльності соціуму і соціальної структурі.

У результаті промислового перевороту протягом 60-х-80-х рр. XIX ст. на вітчизняних теренах сформувалася самостійна верства підприємців, вихідців із селян, міщан та дворян. Переміщення дворян-поміщиків відбувається і до інших соціальних верств та професійних груп.

На особливу увагу заслуговує торговельна буржуазія, оскільки саме вона відіграла значну роль у відкритті і функціонуванні закладів гостинності і фактично започаткувала становлення вітчизняної

індустрії гостинності. Виокремленню її як самостійної верстви сприяло скасування ще в першій чверті XIX ст. всіх обмежень на ведення торгівлі землевласниками, збереження за ними привілеїв безмитної внутрішньої торгівлі, набуття права на ведення оптової торгівлі за кордоном, що було основою для їх запису в купецькі гільдії.

Характерною ознакою торговельної буржуазії, крім раціонального способу мислення, є мобільність, яка зумовлена тим, що їхній склад поповнювався енергійними, винахідливими, ініціативними вихідцями з різних верств населення, що не лише краще, ніж інші, розуміли невідворотність змін, а й були орієнтовані на використання інновацій у своїй діяльності та мали для цього бажання і волю. Накопичені великі капітали вони вкладали в розвиток різних галузей промисловості, активно залучалися до банкірської сфери і таким чином сприяли розвиткові ринкової економіки.

У зв'язку з цим постала необхідність інституційних змін, тобто формування інститутів, які б відповідали новим економічним відносинам і забезпечували ефективну реалізацію модернізаційного проєкту Російської імперії. Нові реалії потребували переосмислення ролі і функцій держави.

Реформи 60-х років XIX ст. прагнули забезпечити впровадження такого механізму адміністративно-правового регулювання, який не лише знищував кріпосництво, а й регламентував суспільні відносини права та юридичних обов'язків усіх суб'єктів суспільно-політичного процесу. Правове забезпечення всіх сфер суспільної життєдіяльності покладалося на суддівський корпус.

Судова реформа 1864 р. запроваджувала кардинально протилежну дореформеній системі судочинства організацію судових органів і проголошувала демократичні принципи: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність тощо.

Земська реформа 1864 р., зумовлена необхідністю пристосування самодержавного ладу до потреб капіталістичного розвитку, кардинально змінювала систему регіонального управління Російської імперії. Ця реформа стосувалася багатьох питань економічного життя, суспільних і політичних відносин, культури і побуту. Органи місцевого самоврядування — губернські та повітові земські збори та земські управи — вводились з огляду на розуміння необхідності докорінної перебудови системи управління земськими повинностями. Намагаючись організувати місцеве самоврядування у вигляді земств, самодержавство водночас прагнуло не послабити свою адміністративну владу на рівні губерній і повітів. Тому Земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській), а в органах земського самоврядування, згідно

з «Положенням про губернські і повітові земські установи», провідна роль відводилася поміщикам.

Здійснена 1870 р. міська реформа — одна з важливих у тогочасних ліберальних перетвореннях, в якій цілком справедливо пов'язана модернізація міст Російської імперії. Зміни відповідно до реформи спочатку були проведені лише в шести містах України: Києві, Харкові, Херсоні, Катеринославі, Полтаві і Миколаєві, а згодом і в інших. Попри фрагментарність і непослідовність реформа відіграла суттєву роль у становленні вітчизняної гостинності, оскільки в усіх містах України створювали міські думи, які стали розпорядчими органами, а міські управи — виконавчими органами, що вирішували питання забезпечення життєдіяльності міста, розвитку його інфраструктури.

Скасування кріпосного права заклало основи для здобуття освіти вихідцям із різних верств населення, а освіченість стала розглядатися не лише як надбання вищих верств населення, еліти, а й вихідців з інших прошарків. Крім того, розвиток промисловості, індустріалізація і модернізація потребували освічених працівників, здатних не лише зрозуміти останні досягнення науки і техніки, а й впровадити їх у виробництво.

Процеси урбанізації, індустріалізації і поширення освіти зумовили виникнення нових елітних груп, які прагнули участі у владі, використовуючи для цього лозунги націоналізму і демократії. Так, зростає питома вага і значення української інтелігенції, склад якої поповнювався збіднілими внаслідок реформи 1861 р. дворянами, що переміщалися і до інших соціальних та професійних груп. Позбавлені власності й маєтків, вони стають чиновниками, лікарями, художниками, письменниками інтелігентами. Подібні приклади засвідчували той факт, що суспільно-економічні процеси супроводжувалися змінами в соціальній структурі населення. Розвиток капіталістичного виробництва цілком об'єктивно сприяв зростанню значення питомої ваги в складі української нації інтелігенції: «Зі дня на день творилися нові культурні цінності. Витворилася інтелігенція — мозок нації» [13, с. 162].

У процесі реалізації проекту модернізації в Російській імперії постає українське питання, яке в широкому розумінні означає прагнення малоросів стати українцями, визначити свою окремішність і таким чином сформувати власну національну ідентичність, що суперечило бажанням російського самодержавства за будь-яку ціну сформувати єдину «великоруську» націю.

Міське населення збільшується протягом другої половини XIX ст. вдвічі швидшими темпами, ніж сільське: протягом 1811–1858 рр. міське населення всієї України — майже втричі, на Лівобережній Україні — удвічі, на Правобережній — у 2,7, у Південній — 64,5 рази. Згідно з офіційною статистикою, на кінець XIX ст.

в Україні під владою Російської імперії налічувалося 130 міст; чотири — з населенням понад 100 тис. осіб: Одеса (405 тис), Київ (247), Харків (174), Катеринослав (113). Жителі багатьох міст майже зовсім не працювали у сфері сільського господарства [11, с. 314; 14, с. 171].

Особливо швидкими темпами розвиваються міста Південної України і Криму, засновані наприкінці XVIII ст. (Одеса, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь) і саме в них формується наближена до сучасної територіально-поселенська інфраструктура, в межах якої відбуваються становлення і розвиток індустрії гостинності: «Міста розвинулися то дорогою еволюції з сільських осель, то їх оснували вже як міста. Новішими часами повстало багато новітніх міст: гірничих, промислових, комунікаційних (на перехресті залізниць) тощо, ... коли відбуваються живі міжнародні зносини, цвіте і торгівля, міста сильно зростають. Зокрема XIX ст. — період сильного зросту міст у зв'язку із сильним розвитком промисловості й торгівлі» [5, с. 341].

Етнограф, історик, письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський у своїх нарисах «Поездка в Южную Россию» описує відвідини придніпровських міст Нікополь, Херсон, Берислав, Каховку, відзначаючи при цьому гостинність їхніх мешканців. Автор звертає увагу на виникнення в цих містах таких нових закладів, як чайні трактири у Каховці, де «...вживається чай у великій кількості» [1, с. 384].

Інтеграція Києва в адміністративно-політичну систему Російської імперії, перетворення його на провідний адміністративний та комерційний центр Придніпровської України та Південно-Західного краю сприяли впровадженню науково-технічних інновацій у промисловість міста, що впливало на соціальну структуру міста, виникнення нових соціальних груп, а, відтак, і нових, притаманним цим верствам населення, форм проведення дозвілля та гостинності.

М. Сементовський у праці «Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» наводить склад жителів Києва в 70-ті роки XIX ст., акцентуючи на появі в місті під впливом соціально-економічних змін у другій половині XIX ст. нових соціальних верств. А гостинність жителів міста він вважає однією з найдорожчих святинь. Крім того, М. Сементовський інформує про наявність у місті таких закладів гостинності і дозвілля, як клуби, кафе-шантани [15, с. 17–18].

Галицький громадський діяч О. Барвинський у «Споминах з мого життя» наводить важливі відомості про гостинність української інтелігенції на основі власного перебування в Києві 1885 р. і зазначає такі заклади міської гостинності як готелі та кав'ярні, які відвідувала українська інтелігенція й зупинялася в них [3].

Темпи індустріалізації та урбанізації значною мірою залежали від транспортної інфраструктури, стану доріг, розбудови залізничного і водного транспорту, що забезпечували економічний розвиток

і сприяли розширенню культурних зв'язків народу. В.Кубійович зазначає: «... повстає низка нових гірничих і промислових міст, багато дотеперішніх міст приймає промисловий характер, творяться модерні міські оселі на місці залізничних вузлів» [5, с. 355].

Транспортна інфраструктура та промислове виробництво змінюють просторове середовище міст, перетворюють їх на індустріальні центри, визначають поліфункціональне облаштування вулиці та її значення, як центральної, в індустріальному конгломераті і при цьому забудованої громадськими і житловими спорудами: «У просторих міських будинках, на яскраво освітлених вулицях закипіло гучне, сквапливе новочасне життя» [13, с. 162]. Така вулиця стає осередком громадського та ділового життя, а заклади гостинності — місцями, в яких збирається громадськість.

У 60–90-ті рр. XIX ст. завершується тривалий процес формування української буржуазії, економічною основою якого на останньому етапі був промисловий капіталізм, що, швидко розвиваючись у пореформений період, зміцнив економічне життя, пов'язане з наявністю широких національних ринків. Життєдіяльність буржуазії як соціальної верстви зосереджувалася переважно в губернських, торгово-промислових і повітових містах [10, с. 72–73]. Тому становлення української буржуазії як багатонаціональної верстви населення позитивно позначилося на особливостях міської гостинності.

Модернізація Російської імперії протягом XIX ст. здійснювалася непослідовно і реверсивно, реформи змінювалися контрреформами. Незважаючи на всі ці негативні процеси, впровадження реформ у різних сферах життєдіяльності передбачало певний захист прав, свобод і законних інтересів усіх суб'єктів правовідносин у межах інституціональних трансформацій. Головна ж проблема того часу полягала в тому, що російське самодержавство прагнуло в умовах поширення капіталістичних відносин бути абсолютистською імперією і покладалося на поміщиків-дворян, як основну соціальну верству, що здатна забезпечити її цілісність і стабільність. Значною мірою завдяки такій політиці і в пореформений час зберігалася багато ознак, притаманних традиційному суспільству, відтак, і традиційній гостинності. Селяни і поміщики, як дві провідні верстви українського соціуму, були хранителями традиційності, патріархальності і старосвітськості в українському розумінні цього явища.

Таким чином, трансформаційні процеси в Україні, що інтенсифікувалися в другій половині XIX ст., змінили соціальну структуру, інституціональну та функціонально-просторову організацію соціуму, в якому посилюються роль і значення міста. Спочатку традиційні верстви населення, у соціальній структурі міста, стають носіями традицій гостинності, характерної для цих верств населення. Але водночас інновації, зумовлені інтенсивними процесами модернізації, кардинально вплинули на культуру, спричинили появу нових

культурно-побутових практик різних верств населення, сприяли відкриттю нових закладів гостинності, формуванню міського способу життя і виникненню традицій уже міської гостинності.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з виявленням загальних закономірностей трансформаційних процесів, без урахування яких неможливе ефективне управління у вітчизняній індустрії гостинності в контексті основних трендів світового цивілізаційного розвитку.

Список літератури

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. I. Очерки Днепра / Александр Афанасьев-Чужбинский. — Изд. 2-е. — СПб. : Изд. книгопродавца А. О. Базунова, 1863. — 468 с.
2. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович ; Акад. наук СССР, Ин-т истории. — М. : Изд. АН СССР, 1955. — 183 с.
3. Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2 / Олександр Барвінський ; упоряд. А. Шацька ; комент. Б. Янишина ; ред.: Л. Винар, М. Жулинський. — К. : Стило, 2010. — 1120 с.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор : польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К. : Інтел, 1996. — 416 с.
5. Географія українських і сумежних земель. Т. 1. Загальна географія / опрац. і зред. В. Кубійович. — [Факс. перевд.] — К. : Обереги, 2005. — 512 с.
6. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. — К. : Держполітвидав, 1954. — 450 с.
7. Ефименко А. Южная Русь. Т. 2. : очерки, исследования и заметки / Александра Ефименко ; изд. О-ва им. Т. Г. Шевченка. — СПб. : Книгопечатня Шмидт, 1905. — 372 с.
8. Заславская Т. И. Современное российское общество : соц. механизм трансформации / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2004. — 400 с.
9. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 1 : нариси. — К. : Наук. думка, 2006. — 632 с.
10. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 72–78.
11. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. — К. : Вікар, 2004. — 486 с.
12. Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. : (соц.-эконом. развитие) / В. А. Маркіна. — К. : Изд-во Киев. ун-та, 1961. — 236 с.
13. Побут // Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. — 4-е вид., стер. — К. : Либідь, 2002. — С. 5–184.
14. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. — К. : Альтернативи, 1999. — 336 с. — (Україна крізь віки ; т. 9).

15. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Н. Сементовский. — 4-е изд. — К., 1871. — 238 с.
16. Статистическое описание Киевской Губернии. Ч. 1. Обзорение площади, населения, населенных мест и путей сообщения / изд. Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. — СПб. : Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. — 592 с.

Надійшла до редколегії 15.01.2014 р.